

УДК 316.37:911

**ДИКА ПРИРОДА
ЯК РЕСУРС СОЦІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ
WILDERNESS AS A RESOURCE
OF SOCIAL DEVELOPMENT**

Колдунов Я. В.,

аспірант кафедри соціальної філософії
та управління, Запорізький національний
університет (Запоріжжя, Україна),
e-mail: k9989co@gmail.com

Koldunov Ya. V.,

postgraduate student of the Department of Social
Philosophy and Management, Zaporizhzhia National
University (Zaporizhzhia, Ukraine),
e-mail: k9989co@gmail.com

Визначається роль дикої природи як ресурсу соціального розвитку. Розглядаються методологічні проблеми дослідження процесу використання і ресурсів дикої природи в історії соціуму. Виокремлюються особливості залучення дикої природи в господарські форми та соціальні практики на різних етапах розвитку суспільства. Підкреслюється тенденція різкого скорочення ареалу та ресурсів дикої природи, яка на сучасному етапі існує в цілому цивілізаційному оточенні та форматі інтенсивного промислового та соціального використання. Це обумовлює необхідність змін у світоглядних настановах та принципах взаємодії людства з природним оригіналом світу – дикою природою.

Ключові слова: дика природа, суспільство, розвиток, людина, екологічна криза.

The role of wilderness as a resource for social development is determined. The methodological problems of the study of the use of wildlife resources in the history of society are considered. Features of attraction of the wild nature in economic forms and social practices at various stages of development of society are allocated. The tendency of sharp reduction of the area and resources of wild nature, which at the present stage exists in a dense civilizational environment and the format of intensive industrial and social use, is emphasized. This necessitates changes in the world outlook and the principles of interaction of humankind with the natural origin of the world – wilderness.

Keywords: wilderness, society, development, man, ecological crisis.

Розвиток сучасного суспільства актуалізує проблему дослідження ресурсів подальшого просування соціуму і, зокрема, впливу на цей процес складових дикої природи. В цьому аспекті слушним і своєчасним є аналіз проблеми дикої природи як ресурсу соціального розвитку. Необхідність вивчення запропонованої теми обумовлюється також проведенням в 2019 році в Китаї Всесвітнього конгресу по дикій природі, де буде розглядатися широке коло проблем її сучасного стану та відносини сучасного суспільства до ареалів незайманої природи. Щодо стану віддзеркалення зазначеної теми в науковій літературі, то ідея дикої природи найбільш виразно окреслена в роботі Джека Тернера «Дика природа і дикість» [13]. Як свідчення простір дика природа аналізується в працях Лінди Гребер [7]. Розуміння дикої природи в форматі американського світогляду розглядається в наукових розвідках Родеріка Неша [11]. В працях Володимира Бочарнікова дається огляд розуміння дикої природи в суспільствознавчій науці і пропонується новий погляд на її збереження [3–6]. Заслуговує на увагу в аспекті досліджуваної проблеми наукова та організаторська діяльність Інституту Олдо Леопольда (Монтана, США),

найстарішого неурядового наукового інституту по збереженню дикої природи [15]. Вітчизняний доробок з цієї проблеми належить дослідникам Київського еколого–культурного центру і, зокрема, її керівнику Володимиру Борейку [1–2]. В цілому, наука про дику природу носить міждисциплінарний характер і процес її концептуалізації знаходиться на початковому етапі. Змістовне дослідження соціального буття дикої природи та особливості залучення дикої природи в господарські форми та соціальні практики на різних етапах розвитку суспільства, потребує використання філософської рефлексії, що обумовлюється розумінням природи як передумови становлення соціальності та як важливого ресурсу розвитку суспільства. Це і виступає метою написання цієї статті.

Становлення соціальності починається з відокремлення людини з природного середовища, перетворення дикої природи на «другу природу» з метою використання її ресурсів для власного існування та розвитку. Культура наукового дослідження потребує визначення основних понять. Так, *суспільство* слушним є розуміти як сукупність людей, об'єднаних спільною територією, системою управління, культурою. Концепт «дика природа» є синонімом поняття «перша природа» і тлумачиться як місце, де людина не впливає на природні процеси, де природа саморегулюється і існує біологічне різноманіття. «Дика природа» розуміється як «незаймана природа», «первісна природа», яка не відчуває антропогенного впливу на своє функціонування [9, с. 59]. Атрибутами дикої природи виступають *свобода та природність*, які тлумачаться як: – ступінь можливості для усамітнення землі; – віддаленість землі від цивілізаційного простору; – ступінь можливості екологічних процесів залишатися поза контролем людини; – ступінь збереження первісного природного складу; – можливість дикої природи залишатися незмінною, незважаючи на штучний характер перетворювальної активності людини; – рівень незабрудненості дикої природи відходами та сміттям сусідніх цивілізацій. Самотність дикої природи розуміється як можливість зустрітися первісній природі з її Творцем або людиною особисто, спокійно і на умовах, яким тільки вони віддають перевагу [16, с. 90–91]. Терміном «друга природа» позначають все, що є результатом перетворювальної діяльності людини, створено людиною і існує завдяки її впливу чи втручанням. Рушійними силами розвитку суспільства виступають наступні чинники та ресурси: – діяльність, праця людей; – виробництво матеріальних і духовних благ та послуг; – ефективний менеджмент (управління); – соціальні та науково–технічні революції; – дії великих мас людей, народів; – потреби та інтереси; – ідеологія, релігія; – наявність природного комплексу, здатного забезпечити життєдіяльність та розвиток людини та суспільства (природне оточення людини: ліси, поля, гори й степи, річки, моря, океани, клімат, флора і фауна, наявність корисних копалин тощо).

Методологічно важливою є проблема вибору підходу до аналізу дикої природи як ресурсу

розвитку суспільства. На нашу думку поєднання формаційного та цивілізаційного підходів сприятиме більш змістовному визначенню впливу дикої природи на суспільний розвиток взагалі та форми господарства зокрема. Формаційний підхід дозволяє акцентувати на вирішальній ролі матеріального виробництва в житті суспільства, дає уявлення про вплив ресурсів дикої природи на економічні фактори як базисних для інших суспільних відносин. Цивілізаційний підхід вважає, що суспільство характеризується не стільки виробничим базисом, скільки специфічним для той або іншої цивілізації культурою, способом життя, системою матеріальних та духовних цінностей, баченням і способами взаємозв'язку з навколишнім світом, в тому рахунку і з дикою природою. Поширені як лінійно-стадіальні концепції цивілізації (як певний щабель світового розвитку), так і концепції відносно відокремлених локальних цивілізацій. Має сенс розглядати вплив дикої природи і в наступних форматах поділу етапів розвитку суспільства:

а) Первісне суспільство (до 3000 р. до н.е.); Стародавній світ (3000 р. до н.е. – 476 р. н.е.); Середні віки (476 р. – кінець XV ст.); Новий час (кінець XV ст. – 1918 р.); Новітній час (з 1918 р.) – дотепер;

б) Мисливці і збирачі; Аграрне товариство (приблизно до 1800 р.); Індустріальне суспільство (1800–1960 рр.); Постіндустріальне суспільство (після 1960 року) [12];

в) Дикість, варварство і цивілізація (Л. Г. Морган, А. Фергюсон) [14].

Але ще Карл Ясперс зазначав: «Спроба структурувати історію, ділити її на ряд періодів завжди веде до грубих спрощень, однак ці спрощення можуть слугувати стрілками, що вказують на суттєві моменти» [14, с. 52].

Розглянемо вплив дикої природи на розвиток *первісного суспільства*. В самому тривалому в історії людства періоді – первісному суспільстві – здійснювалася еволюція від виділення людини зі світу тварин до формування на Землі перших держав. Дата початку антропогенезу – становлення людини і людського суспільства – 2,5 млн. років тому – є найбільш реалістичною [8, с. 16]. Існує декілька підходів до періодизації первісного суспільства. Так, поширеною є точка зору науковців П. П. Єфименка, М. О. Косвена, О. Й. Першиця, відповідно до якої виокремлюють: – епоху первісного стада; – епоху родового ладу; – епоху розкладання общино-родового ладу (виникнення скотарства, плужного землеробства і обробки металів, зародження елементів експлуатації та приватної власності – пізній мезоліт і неоліт за сучасною класифікацією). Домінуючими критеріями при такому підході були еволюція форм власності та знарядь праці, ступінь поділу праці, сімейні відносини тощо [12]. На початкових етапах первісного суспільства майже весь ареал природи був диким і людина крок за кроком завдяки збиранню, риболовлі та полюванню освоювала її ресурси. Найбільш ефективним джерелом

отримання необхідних для людського організму ресурсів на ранніх стадіях первісного ладу було полювання на диких тварин, яке вимагало попередньої підготовки, мужності, витримки, знання особливостей функціонування дикої природи, звичок звірів і, зазвичай, було неможливим успішно здійснюватися в індивідуальному форматі, на поодинокі. Саме полювання було однією з перших форм організованої трудової діяльності, яка сприяла становленню примітивних форм соціальності. Але в подальшому поряд із загінним полюванням розвивалася і індивідуальна – з дотепними засідками і непомітним підкраданням до звіра. Була приручена собака, одомашнені такі тварини як коні, корови, вівці, кози, свині, деякі птахи. Первісні люди в якості житла використовували природні укриття (печери, гроти, скелі, а також дерева й кущі), а згодом навчилися будувати власне житло за допомогою колод і гілок дерев, яке покривалося шкурами тварин. Такий природний ресурс як вода обумовлював людей віддавати перевагу в якості місць постійного чи тимчасового проживання береги річок, озер, морів. Висловлюється думка, що близько 40 тисяч років до н.е. загальна щільність населення тоді була ще дуже невелика і становила приблизно 0,1 людини на 1 км², а загальна чисельність населення світу навряд чи перевищувала 2–4 млн. чоловік [8, с. 19], тому тиск на дику природу був незначним. Як підґрунтя господарювання використовувалися ті ресурси дикої природи, що знаходилися на поверхні і не викликали труднощів у первісних людей в їх освоєнні, Зростання народонаселення досить суттєво обмежували тяжкі умови повсякденного життя та небезпека від сусідства з дикою природою. Людина намагалася огородитися від дикої природи, та створити безпечний, вже в деякій мірі окультурений простір. В подальшому замість збірного і мисливського господарства (такого, що лише «привласнює» ресурси дикої природи) з'являються нові способи ведення господарства, які вже «виробляють» матеріальні блага (землеробство, скотарство). Зі збиральництва людиною плодів дикої природи виросло землеробство: насіння диких рослин, зібраних людьми і не використаних повністю, давали сходи коло житла і в подальшому сприяло постійному використанню на спеціально розроблених, окультурених наділах землі. Пошук нових ресурсів дикої природи сприяв виникненню в давньому світі металургії і дозволив отримувати та обробляти метали: (золото, мідь, бронза) й робить засоби й технології праці значно ефективними. Приріст населення землеробів і скотарів, зазвичай, був вище, ніж у мисливців–збирачів внаслідок більшої продуктивності виробничого господарства. Тепер та ж територія спроможна була прогодувати значно більше людей, але інтенсивність її використання значно зростала. На зміну мисливським громадам прийшли аграрні громади, які в своєму розвитку стали освоювати нові ареали дикої природи. Результатом розвитку виробничого господарства стало істотне зростання загальної чисельності

населення: на рубежі V–IV тис. до н.е. на Землі вже проживало близько 80 млн. чоловік, а щільність населення становила для заселених територій від 10 до 100 чол. на 1 км². [8, с. 25]. Прийнято вважати, що загальнолюдська періодизація первісного ладу закінчується приблизно на початку III тисячоліття до н.е., коли в Месопотамії, а потім в Єгипті виникли перші держави. Руйнування первісного суспільства в різних регіонах світу відбувалося в різний час, різноманітними були і моделі подальшого використання складових дикої природи в господарському та соціальному розвитку. Освоєння та використання різноманіття дикої природи було визначальним ресурсом становлення та розвитку первісного суспільства, а також наступних етапів розвитку суспільства.

В *Античному форматі соціальності* (Давні Греція та Рим) дика природа стає підґрунтям розвитку сільського господарства, провідною галуззю якого було землеробство і тваринництво (особливо вівчарство). Цьому сприяли сприятливі кліматичні та географічні умови, наявність повноводних річок і близькість морського узбережжя. Освоєння нових плідних земель використовувалося для вирощування головних землеробських культур – зернових (ячмінь, пшениця), винограду, оливок. Це забезпечувало більшу незалежність людини від плідів дикої природи. Як і раніше створювалися зрошувальні системи, застосовувалося збагачення ґрунту, це відсувало дику природу в важкодоступні місцевості. Залучається в значно більших масштабах і такий ареал дикої природи як море та його ресурси. Розвиток морських промислів та морського судноплавства сприяло формуванню нових транспортних комунікацій та торгівлі і стає чинником соціального та господарського розвитку середземноморських міст–полісів та античних держав. Важливий вплив на розвиток античної соціальності зробила Велика колонізація–освоєння греками узбереж Середземного, Чорного, Азовського морів та їх ресурсів, Колонії постачали метрополії такі ресурси дикої природи як ліс, мідь, смола, хутра, шкіру, льон, слонову кістку, будівельні матеріали, зокрема, кольоровий мармур, а також продукти харчування (особливо зерно, солоня та в'ялена риба, мед тощо). Наявність лісових матеріалів і будівельного каменю забезпечували будівництво житла, культових будівель, палаців знаті, в яких використовувалось вже скло для вікон та архітектурне оздоблення публічних споруд. В розвинутому античному суспільстві існувало багато видів ремесел з обробки каменю, металу, шкіри, вовни, виготовлення виробів з глини, ткацтво. Найрозвиненішим з ремесел було гончарне виробництво, а також виготовлення посуду, будівельної кераміки, веретен для ткацьких верстатів, тканини, грузил для мереж з вилу морепродуктів, тиглів, форм для відливання монет і статуй. Новим у використанні ресурсів дикої природи є видобуток срібла і золота та їх застосування для чеканки монет, виробництва художніх артефактів та предметів розкоші. В 312 році до н.е. була побудована Аппієва дорога – з Риму

в Капую, яка потім була продовжена до Брундизії. Основа дороги (близько 570 км) була вимощена тесаним камінням з вулканічного базальту. Каміння уклали на шар гальки і цементу. Ширина дороги була до 4 метрів, а з боків дороги були схожі на тротуар піднесення і канали для відведення дощової води. Кожні 10 миль цієї цариці доріг, як називали Аппієву дорогу в Давньому Римі, були обладнані місцями для відпочинку. Через Аппієву дорогу було налагоджено сполучення Риму з Грецією, Єгиптом і Малою Азією. Так як Римський закон забороняв поховання в межах міста, то римляни для поховань використовували території освоєної і дикої природи вздовж Аппієвої дороги, де було розташовано багато гробниць, катакомб, пам'ятників і вілл римської аристократії, в тому числі, і вілла філософа Сенеки. Ця дорога існує дотепер і протягом тисячоліть виконувала функції важливої транспортної комунікації Європи. Будівництво обслуговуючих структур (ринкова, торговельна та дорожня інфраструктура, водоводи, бані) розширили використання ресурсів незайманої природи і сприяли подальшому соціальному розвитку соціуму.

В *Епоху Середньовіччя та Нового часу* посилюється вплив цивілізації на ареали дикої природи й масштаб використання її ресурсів. Особливо це торкнулося незайманої землі, бо провідною галуззю феодальної економіки продовжувало залишатися сільське господарство. Розвиток землеробства вимагав постійного збільшення земельних наділів. Королі, які прагнули зміцнити свою владу, також роздавали захоплені землі служилим людям у приватну власність. За рахунок меліорації заболочених і посушливих ділянок збільшувалися площі культивованих земель і зменшувалися ареали дикої землі. Все ширше практикувалося збагачення ґрунту гноєм, торфом, золою, що вело до зростання врожайності. Отримують подальший розвиток городництво, садівництво, виноградарство. Починає використовуватися стійлова відгодівля худоби, поліпшувалася її породність та продуктивність. В якості природних видів енергії, що приводять у рух механізми, починають масово використовувати силу води, вітру, водяне колесо. Збільшена потреба в чорних металах вела до збільшення видобутку руди і виробництва чавуну, заліза і сталі. В якості палива використовували такі ресурси дикої природи як деревина, деревне і кам'яне вугілля, торф. Чисельність населення тільки Європи досягла в 1680 році приблизно 100 млн. чоловік з річним приростом до 6,2% [8, с. 67]. Це спонукало пошук нових ареалів дикої природи. Нові території і ресурси дикої природи були освоєні завдяки Великим географічним відкриттям кінця XV – початку XVI століть. «Найважливішими з них стали: – відкриття Америки Х. Колумбом в 1492 р.; – відкриття морського шляху до Індії–Бартоломео Діасом (1486–1487), Васко да Гамою (1497–1498); – відкриття Північної Америки Дж. Каботом (1497–1498); – перше кругосвітнє мореплавання Ф. Магеллана (1519–1522)» [8, с. 78].

В Новий час (17 – початок 20 століття) розвиток промисловості, освоєння нових територій для господарських потреб, урбанізація соціального простору поставили на потік використання природних ресурсів і простір дикої природи значно скоротилися. Почалось «змагання» між країнами за знаходження та використання ресурсів в незайманій природі, яка розглядалася як безмежна комора. Так, потреби європейської індустрії в ресурсах дикої природи зумовили колонізацію Африки низкою європейських держав: Великобританією, Францією, Німеччиною, Бельгією, Італією, Іспанією та Португалією. Цей процес набув такого масштабу, що отримав назву «гонки за Африку». Практично весь континент потрапив у розробку його природних багатств і вивезення сировини, корисних копалин та інших плодів дикої природи за межі континенту набуло значних обсягів. Ресурси дикої природи стають товаром, на який виникає попит. Відтворення людиною штучного навколишнього середовища («другої природи») значно зменшило як кількісні та і якісні виміри дикої природи. Використання потенціалу дикої природи ще не обмежувалося ніякими соціальними нормами чи заборонами і вважалося основним чинником розширення можливостей людини і прогресу суспільства в цілому.

В Новітній час (з 1918 р.) соціум поступово збільшує натиск на дику природу і залучає в господарський обіг майже весь перелік її ресурсів, які набувають комерційного статусу. Цьому сприяє новітній техніко-технологічний комплекс, що дозволяє проникнення людини як в глибини земної кулі та світового океану, так і у важко доступні місця існування дикої природи. Завдяки супутникам, авіації, дронам та іншим технологічним засобам досліджено майже кожен квадратний метр території Землі і сучасне покоління має досить точне уявлення про ресурси, красу і своєрідність «островів» дикої природи. Її ареали збереглися на відстані від людських поселень, доріг та інших транспортних комунікацій, вони розташовані відсторонено від господарської активності людини та її перетворювальної діяльності навколишнього природного середовища. На сучасному етапі соціальні суб'єкти активно опановують Арктику та Антарктиду з метою пошуку та промислового і соціального використання їх ресурсів, і зокрема, води. Красномовними є факти, що у всьому світі природа надає послуги на суму близько 125 трильйонів доларів США в рік, що з 1950 року зі Світового океану було вивезено майже 6 мільярдів тонн риби та інших морепродуктів, а принаймні 70% з нових ліків створюються від природного джерела [18]. Через обмеженість або навіть брак деяких ресурсів дикої природи на Землі людство (чисельність якого наближається до 7,5 млрд. чол.) все частіше звертає увагу на природний потенціал Місяця, Марсу та космічного простору взагалі.

На початку третього тисячоліття постіндустріальне суспільства зіткнулося з загостренням екологічної кризи. Відносно до дикої природи це стосувалося наступних проблем: – різке

скорочення біологічного різноманіття; – забруднення води, повітря, землі; – виснаження певних видів корисних копалин; – посилення експлуатації особливо цінних та унікальних природних комплексів; шкідливий вплив нових технологій та небезпека техногенних катастроф. Сучасне природокористування зіштовхується з необхідністю розробки нової моделі відносин суспільства з дикою природою, яку треба розглядати і зберігати як «оригінал» природного ареалу та «священний простір» людства.

Висновки. Дика, незаймана природа в процесі людської еволюції поступово зменшувалася під натиском технологічної активності все зростаючої чисельності населення планети та через залучення в господарську діяльність все більшої кількості ресурсів дикої природи. Економіка завжди виступала ворогом дикої природи, бо її ресурси виступали необхідною складовою виробництва матеріальних, духовних благ та суспільних послуг. Настав час, коли економіка повинна використовувати поновлювані ресурси тільки «другої природи». Розвиток техніко-технологічного комплексу людства прискорював захват нових ареалів первинної природи і створення культурного ландшафту, який повністю чи частково суперечить принципам існування дикої природи. Подальший розвиток суспільства значною мірою залежить від розробки та втілення в різноманітні соціальні практики принципів збереження існуючих ареалів дикої природи, поваги до її свободи та права на усамітнення. Перспективою подальших пошуків у даному науковому напрямі є дослідження принципів управління та збереження дикої природи в сучасних соціальних практиках.

Список використаних джерел

1. Борейко, ВЕ., 'Абсолютная заповедность и эстетика дикой природы'. URL: http://ecoethics.ru/wp-content/uploads/2014/01/int_book1_wildzap_2013.pdf.
2. Борейко, ВЕ., 2003. 'Современная идея дикой природы', Издание второе, дополненное, Киев: *Киевский эколого-культурный центр*, 208 с.
3. Бочарников, ВН., 2013. 'Новый взгляд на проблему сохранения дикой природы', *Астраханский вестник экологического образования*, №1 (23), с.72–78.
4. Бочарников, ВН. 'Общественная наука о «дикой природе». Тематический обзор', Часть 1. URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/obschestvennaya-nauka-o-dikoy-prirodetematicheskiy-obzor-chast-1>.
5. Бочарников, ВН., 'Общественная наука о «дикой природе». Тематический обзор', Часть 2. URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/obschestvennaya-nauka-o-dikoy-prirodetematicheskiy-obzor-chast-2>.
6. Бочарников, ВН., 2012. 'Ценности в дикой природе для современного человека – новый актуальный фокус междисциплинарных исследований', *Астраханский вестник экологического образования*. №4 (22), с.97–104. URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/tsennosti-v-dikoy-prirode-dlya-sovremennogo-cheloveka-novyy-aktualnyy-fokusmezhdistsiplinarnykh-issledovaniy>
7. Грөбер, Л., 2003. 'Дикая природа как священное пространство', Киев: *Киевский эколого-культурный центр*, 56 с.
8. 'История мировой экономики': Учебник для вузов, 2002, Под ред. Г. Б. Поляка, А. Н. Марковой, М.: *ЮНИТИ*, 727 с.
9. Колдунов, ЯВ., 2017. 'Дика природа: підходи до розуміння сутності та соціального призначення', *Актуальні проблеми філософії та соціології*, Одеса, №17, с.59–61.

10. Морган, ЛГ. *Википедия*. URL: <https://ru.wikipedia.org>.
11. Нэш, Р., 2001. 'Дикая природа и американский разум', Киев: *Киевский эколого-культурный центр*, 204 с.
12. 'Первобытное общество', *Википедия*. URL: <https://ru.wikipedia.org>.
13. Тернер, Джек, 2003. 'Дикость и дикая природа', Киев: *Киевский эколого-культурный центр*, 72 с.
14. Ясперс, К., 1991. 'Истоки истории её цель. Смысл и назначение истории (The origins of history and its purpose. Meaning and purpose of history)'. Пер. с нем. М.: *Политиздат*, с.28–286. URL: https://imwerden.de/pdf/jaspers_smysl_i_naznachenie_istorii_1991.pdf
15. 'Aldo Leopold Wilderness Research Institute'. URL: <https://www.fs.fed.us/rmrs/research-labs/aldo-leopold-wilderness-research-institute>
16. Aplet, GH., Thomson, J., Wilber, M., 2000. 'Indicators of Wildness: Using Attributes of the Land to Assess the Context of Wilderness', USDA Forest Service Proceedings RMRS-P-15-VOL-2, p.89–98. URL: <http://wilderness.net>.
17. 'Living Planet Report–2018: Aiming Higher'. URL: https://wwf.panda.org/knowledge_hub/all_publications/living_planet_report_2018

* * *

References

1. Borejko, VE., 2003. 'Sovremennaja ideja dikoj prirody (The modern idea of wildlife)', Izdanie vtoroe, dopolnennoe, Kiev: *Kievskij ekologo-kul'turnyj centr*, 208 s.
2. Borejko, VE. 'Absoljutnaja zapovednost' i jestetika dikoj prirody (Absolute nature reserve and aesthetics of wild nature)'. URL: http://ecoethics.ru/wp-content/uploads/2014/01/int_book1_wildzap_2013.pdf.
3. Bocharnikov, VN., 2013. 'Novyj vzgljad na problemu sohraneniya dikoj prirody (A new look at the problem of wildlife conservation)', *Astrahanskij vestnik ekologicheskogo obrazovanija*, №1 (23), s.72–78.
4. Bocharnikov, VN. 'Obshhestvennaja nauka o «dikoj prirode». Tematicheskij obzor (Social science of «wild nature». Thematic review)'. Chast' 1. URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/obschestvennaya-nauka-o-dikoy-prirodetematicheskij-obzor-chast-1>.
5. Bocharnikov, VN. 'Obshhestvennaja nauka o «dikoj prirode». Tematicheskij obzor (Social science of «wild nature». Thematic review)'. Chast' 2. URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/obschestvennaya-nauka-o-dikoy-prirodetematicheskij-obzor-chast-2>.
6. Bocharnikov, VN., 2012. 'Cennosti v dikoj prirode dlja sovremennogo cheloveka – novyj aktual'nyj fokus mezhdisciplinarnyh issledovanij (Values in the wild for modern man – a new focus of interdisciplinary research)', *Astrahanskij vestnik ekologicheskogo obrazovanija*, №4 (22), s.97–104. URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/tsennosti-v-dikoy-prirode-dlja-sovremennogo-cheloveka-novyy-aktualnyj-fokusmezhdistsiplinarnyh-issledovanij>
7. Grjeber, L., 2003. 'Dikaja priroda kak svjashhennoe prostranstvo (Wildlife as a sacred space)', Kiev: *Kievskij ekologo-kul'turnyj centr*, 56 s.
8. 'Istorija mirovoj jekonomiki (History of the world economy)'. Uchebnik dlja vuzov, 2002, Pod red. G. B. Poljaka, A. N. Markovoj, M.: *JuNITI*, 727 s.
9. Koldunov, JaV., 2017. 'Dyka pryroda: pidhody do rozuminnja sutnosti ta social'nogo pryznachennja (Wilderness: approaches to understanding the essence and social purpose)', *Aktual'ni problemy filosofii ta sociologii*, Odesa, №17, s.59–61.
10. Morgan, LG. *Vikipedija*. URL: <https://ru.wikipedia.org>
11. Njesh, R., 2001. 'Dikaja priroda i amerikanskij razum (Wildlife and the American mind)', Kiev: *Kievskij ekologo-kul'turnyj centr*, 204 s.
12. 'Pervobytnoe obshhestvo (Primitive society)', *Vikipedija*. URL: <https://ru.wikipedia.org>
13. Terner, Dzhek, 2003. 'Dikost' i dikaja priroda (Wildness and wildlife)', Kiev: *Kievskij ekologo-kul'turnyj centr*, 72 s.
14. Jaspers, K., 1991. 'Istoki istorii i ejo cel'. Smysl i naznachenie istorii (The origins of history and its purpose. Meaning and purpose of history)'. Per. s nem. M.: *Politizdat*, s.28–286. URL: https://imwerden.de/pdf/jaspers_smysl_i_naznachenie_istorii_1991.pdf.